

ЗА УПОТРЕБАТА, ПРОИЗХОДА И НАЧИНА НА ПРОНИКВАНЕ НА ЕДНА АРАБСКО-ТУРСКА ЗАЕМКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме: Обект на анализ в работата е арабско-турската заемка *харъм*, която е остаряла дума в българския език, засвидетелствана в творчеството на някои писатели от XIX и XX век и най-вече в българските диалекти. Проследяват се различните случаи на употреба в източниците и нееднозначното интерпретиране на думата в граматично и семантично отношение. Заемката е усвоена като неизменяема дума и се употребява като различна част на речта – съществително, прилагателно и наречие с различна синтактична функция, а също и в устойчив израз с идиоматично значение; служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи. Допълнителна светлина относно употребата на думата внася изясняването на произхода и начина на нейното проникване в българския език.

Ключови думи: българска етимология, български диалекти, българско-турско езиково взаимодействие

В Речника на съвременния български книжовен език е включена като народна и остаряла думата *харъм*, определена като наречие и тълкувана ‘незаслужено, непростено’, противоположно по значение на *халъл*⁶². Илюстрирана е с пример от творчеството на Л. Каравелов: *Да не е крила парите си. Щото е дошло харам, харам ще и да иде*, както и с израз *Не яде хляба харам*, определен като поговорка. Приведен е също така и устойчив израз, в който думата се употребява: *Харам да ти е*, тълкуван ‘да не ти е простено, да не видиш добро’. Обяснението е съпроводено от бележка *араб.*, насочваща към арабския произход на думата (вж. РСБКЕ / RSBKE 3: 549). В Речника на редките и остарели диалектни думи *харъм* е изведено от ар.-тур. *haram* и е характеризирано и тълкувано по същия начин (без да се сочи отделно специфичната употреба в устойчивия израз), като освен примера от Л. Каравелов са приведени още две илюстрации: *Децата дори изръчкваше от одрите: „Хайдете бе, нема кой да ви дава хляб харам! Хайде всеко да си изкарва прехраната“* Ст. Ц. Даскалов и *Ако жандарино бе дошел на дворо ми като гост – добре дошел, ще се намери едно парче хляб и за него, а да ни го насаждате с насила в огнището...харам да е!* Н. П. Филипов (вж. РРОДД / RRODD 1974: 541). В последния пример наблюдаваме употреба на думата в посочения в РСБКЕ устойчив израз, където не би могло *харъм* да се тълкува точно ‘незаслужено, непростено’. В Българския тълковен речник *харъм* е определено като народно и остаряло неизменяемо прилагателно и наречие (ар.-тур.), тълкувано ‘незаслужен, непростен’ със следните илюстрации: *Харам хляб ядеш* и *Харам ядеш хляба*. Приведено е и устойчивото *Харам да ти е* – да не ти е простено, да не видиш добро (вж. БТР / BTR 1976: 1019). В Етимологичния речник на Ст. Младенов разглежданото *харъм* без знач. (наред с *харамия*, производни от последното и други думи като *харамохлѐбец*, *харамоя̀дец*) е приведено под думата *х̀арам* ‘обикалям, безпокоя’, определена като турско-арабска по произход, и е характеризирано като неизменяемо прилагателно (вж. Младенов / Mladenov 1941: 666)⁶³.

* Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата.

⁶² Думата *халъл* в РСБКЕ / RSBKE 3: 546 също е определена като наречие с употреба само в съчет. *халал да ти е* (разг.), тълкувано ‘от сърце, без съжаление (за нещо дадено или подарено)’, илюстрирана с примери от литературата ни: *Добре работиха майсторите, халал да им са парите!* Влайков. *От падишаха той беше получил сребърен крив ятаган с похвално писмо: – Хлябът ми, дето го ядеш, халал да ти бъде!* А. Каралийчев.

⁶³ Етимологичната връзка между *х̀арам* ‘обикалям, безпокоя’ и *харъм* е несигурна и подлежи на допълнително проучване.

Думата е с много по-широка употреба в българските диалекти, като в голяма част от случаите тя се среща в народнопесенния ни фолклор. Регистрирана е у Дювернуа, където е посочено, че се употребява основно в проклетия, като са приведени примери от народни песни от Сборника на Братя Миладинови: *Харам ти била твоята животъ!* (тълкувано ‘проклята твоя жизнь’) *Момчула ми твоя сестра любить; Айде, рече, Айдутъ Дебелъ Новакъ, Арамъ да ъ кралство, що кралювашъ...* (вж. Дювернуа / Diuvernua 2, 1889: 2470). У Геров думата *харам*, с бележка за турския ѝ произход, е определена като съществително от м.р. и е тълкувана ‘забранено нещо’, след което е посочен изразът *Да ти е харам!*, тълкуван ‘да ти не е простено, да не хване място, да не видиш добро от него!’, и са приведени следните примери: *Харам да ти е хлябът, што го ядеш! Харам да ви са парите! Харам корем не пробива. Да му е харам животът!*, както и откъс от нар. песен: *Харам ти било юнаство, / Юнаство, брату, левенство, / Что ти плениха стадото!* (вж. Геров / Gerov 5, 1978: 486 – 487). Като съществително от м.р. със значение ‘непозволено нещо от религията на мохамеданите, обратно на *халал*’ е представено и диал. *харам* м. от Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско, Девинско (Стойчев / Stoychev 1965: 294). А иначе в Диалектния архив на Института за български език (по-нататък ДА) *харам* и вариантът *арам* без начално *х-* са представени и тълкувани разнопосочно, често без илюстративен материал или обратно, в конкретни примери без тълкуване.⁶⁴ Като наречие с вероятно значение ‘незаслужено; напразно’ трябва да се определи *арам* в текста: *Добър е, ...не едѣ арам лѣбът* (Ракита, Брезнишко), идентично като употреба в цитираната в РСБКЕ поговорка. В такава типична адвербиална употреба с буквално вероятно значение ‘непозволено; неоправдано; незаслужено’, характеризиращо начина на действие, е и *харам* в идиоматичния израз *харам яде и пие* ‘чуждо граби и присвоява’ (Смолянско; преселници от с. Сюит, Мала Азия, в Новопазарско). Като наречие са определени и тълкувани в ДА диал. *харам* ‘проклето, неблагословено’ (Ватилък, Солунско), ‘проклето’ (Писарево, Горнооряховско; Павел, Свищовско; Павелско, Орехово, Асеновградско; Забърдо, Смолянско; Горановци, Кюстендилско; Кошарник, Монтанско), ‘напразно, неоправдано, нередно, просто да ти е (sic!)’ (Родопите), ‘напразно, напусто’ (Проглед, Чепеларско), ‘безплатно’ (Яворово, Асеновградско), както и *арам* ‘незаслужено, непростено’ (Черногорово, Пазарджишко; Радовене, Врачанско; Долно Левски, Панагюрско; Кърналово, Петричко; Стефаново, Радомирско; Връбница, Софийско; Видин; Кукуш; Охрид; Бобошево, Дупнишко; Самоков; Пирдоп), ‘в загуба, за нещастие’ (Долна Бая, Ихтиманско), *арам* ‘напразно’ (Етрополе), ‘незаслужено, току така, напразно’ (Станьовци, Брезнишко). Тук не съвсем сигурно остава значението ‘безплатно’ (*харам* с това значение е ексцерпирано от Н. Хайтов). Липсата на илюстративен контекст поставя под съмнение и някои други от посочените значения – ‘проклето, неблагословено’, ‘в загуба, за нещастие’, които биха могли да се отнесат по-скоро към другия тип идиоматична употреба на думата, която е посочена в РСБКЕ, а също у Дювернуа и Геров. Вероятно въз основа на тази употреба е тълкувано като съществително ‘нещастие’ и диал. *арам* от Долно Драглище, Разложко. Но преди да се насочим към нея, ще посочим и друг тип употреба на думата като неизменяемо прилагателно. Откриваме я в ДА, където *харам* е употребено в съчет. *харам място* и е тълкувано ‘лошо, проклето’ (без конкретна локализация). Като неизменяемо прилагателно трябва да се разглежда и *арам* с преносно значение ‘(за орех и лешник) кух’ (Дряново, Смолянско). Като прилагателно е тълкувано и *харам* ‘незаслужен’ в израза: *Харам съ ти пърити, дѣту съм ти ги давал* (Еленско), в който прилагателното *харам* изразява признак на подлога в главното изречение – ‘незаслужени са ти парите, дето съм ти ги давал’, и функционира като предикатив в съставното именно сказуемо. С конкретния пример може да се изразява упрек, натякване, обвинение към събеседник, но може да се изразява и съжаление на говорещия за нещо незаслужено дадено, т.е семантичният еквивалент на израза да е: ‘Жалко за парите, дето съм ти ги давал’. По подобен начин като предикатив в съставно именно сказуемо трябва да се интерпретира и прилагателното *хърам* с вероятно значение ‘безполезен’ (наред с противоположното *хълал* ‘полезен’) в пословицата от Велико Търново *Дѣтту, куйѣту йѣдѣ, хълал му й, куйѣту нѣси, хърам му й* (Детето, което яде, халал му е, което носи, харам му е), тълкувана ‘От яденето детето расте – то му хваща място (от полза му е – бел.

⁶⁴ Диалектните примери по-надолу, които са без посочен конкретен източник, са извлечени от Диалектния архив (ДА) при Секцията по диалектология и лингвистична география на Института за български език.

моя, Хр. Д.), а дрехите си ги къса без полза за себе си – те са му харам’. По същия начин трябва да се обясни и употребата на *харам* с вероятно значение ‘напразен, безполезен, безсмислен’ в цитираната от Геров народна песен: *Харам ти било юнаство,/ Юнаство, брату, левенство,/ Что ти плениха стадото!* По-трудно за определяне откъм граматична характеристика и тълкуване е обаче *харам* в текстове от народни песни: ... *нам е с тебе харам станало/нашено с тебе галене...* (Гела, Девинско; Виево, Смолянско; мах. Катраница, Чепеларе); ... *на мен е харам станало/ нашесу с тебе галене...* (Левочево, Смолянско); *харам ми стана, юначе, /нашену с тебе галене...* (Петково, Ардинско). В първия пример *харам* е тълкувано в ДА ‘пусто’. Може да се разглежда като прилагателно с вероятно значение ‘непозволен, недопустим, нереден’, функциониращо като предикатив в съставно именно сказуемо – т.е. нашето галене стана нередно, недопустимо, непозволено. От семантична гледна точка съчетанието *харам ми/ни стана(ло)*, т.е. *харам ми/ни е* може да се разглежда и като идиоматично възклицание, изразяващо яд, недоволство, негодувание, силно възмущение по повод на някакво положение, а също за означаване, че нещо е минало и няма никакво значение вече (в конкретната песен става дума за това, че юнакът е започнал да задява друга мома – ... *Я си съм вчера зачула/ че си и дручка загалил...*, вж. НПРК / NPRK 1970: 406), функционално-семантичен еквивалент на разговорното *Пусто опустяло* (вж. РБЕ / RBE, под *опустял*), и вероятно затова *харам* тук е тълкувано ‘пусто’ в ДА. Последната възможност изглежда като че ли най-вероятна.

Неточно според нас е определено като прилагателно със значение ‘незаслужен, непростен’ диал. *арам* от Смолско, Пирдопско, илюстрирано с израза *Арам да му е!* (Кънчев / Kanchev 1968: 87). Също така неточно диал. *арам* е определено като наречие със значение ‘незаслужено, непростено’ и ‘непростено’ в израза *Арам да ти е лѐбо, шчо сѝ ми изѐл!* от Самоков, определено като клетва (Шапкарев, Близнев / Shapkarev, Bliznev 1967: 199), и в идентичния по значение израз *Лѐбут ш’ò ми рѹчиши, арам дѹ ти е!* от Кукуш (Сакъов / Sakaov 1967: 318). От формално-граматична гледна точка *арам* в последните два израза трябва да се разглежда като прилагателно име, изпълняващо ролята на предикатив, но дали от семантична гледна точка то трябва да се тълкува самостоятелно. Така – ‘незаслужен, непростен’ – е тълкувано и определеното като прилагателно диал. *харам* в израза *Харам да ти е лѧбѹт, дѧто ми си ял толкова години!* от Странджа (Горов / Gorov 1962: 152). Сравни и засвидетелстваната клетва от Тетевен *Да му е харам лѧба, дѧету го едѧе!*, както и определеното като проклетие *арам да му ѧсти лѧбо, шчо го ядѧше ѹ нас, нѝшчо не препознѧва* от Смърдеш, Костурско. Не съвсем удачно според нас е тълкувано ‘даром’ диал. *арам* в израза *Тес пари арам да му са* (Сухиндол). Всички тези употреби трябва да се свържат с лексикографирания устойчив израз *Харам да ти е*, тълкуван ‘да не ти е простено, да не видиш добро’ в РСБКЕ, и с този у Геров *Да ти е харам!*, тълкуван ‘да ти не е простено, да не хване място (да нямаш полза – *бел. моя, Хр. Д.*), да не видиш добро от него!’. Сравни и диал. *Харам да е!*, тълкувано ‘Да не е на щастие!’ (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 544), както и диал. *Арам да е!* (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 518), *Арам да ти ѧѧ* (Витановци, Пернишко), тълкувани не съвсем уместно ‘Да ти е незаслужено’, изхождайки от самостоятелното значение на наречието *арам* ‘незаслужено’. Срв. и диал. *Да ти/му е харам!*, тълкувано ‘Проклето да ти е’ (Тетевен, Шумен, Кукуш). Общото между всички тези употреби са конструкциите с да-форми, които са с опитивно (желателно) значение, в случая по-конкретно означават отрицателни пожелания, функциониращи най-често като проклетия и клетви. Всички тези изрази трябва да се тълкуват именно по този начин, цялостно, с идиоматични значения. Семантично някои от тях, според конкретната прагматична функция, могат да се съотнесат с домашните изрази *Проклет да си (е)*, *Проклет да бъдеш (бѧде)*, изразяващи пожелание за нещастие към някого, който е предизвикал негодувание, възмущение и под. (вж. РБЕ / RBE, под *проклѧт*). Следователно изрази като *Харам да ти е хлѧбѹт, дѧто си ми ял толкова години*, може да се тълкува ‘Хлябѹт, дете си ми ял...’, да не ти донесе нищо добро, да нямаш никаква полза от него, да ти донесе нещастие’ или конкретно в клетви: ‘Проклет да е хлябѹт, дете си ми ял...’. Вероятно въз основа именно на подобни употреби диал. *харам* от Турян, Смолянско, е тълкувано в ДА ‘проклет да е, без добро, напразно’, наред с основното субстантивно значение ‘забранено, проклето нещо’ (в религията на мохамеданите). Срв. и диалектното съчетание *Арам и катран*, определено като проклетие за дадено нещо по принуждение, насила, по неволя (Трънско), както и описателното значение в ДА на *арам* противоположно на „алал“ – дадено насила, с нежелание, по принуда, дадено с проклетие, за да няма хаир от даденото (Трънско). Това обяснение точно съответства на текста

от народна песен: *Седна Юрданка, заплака,/ заплака и люто закълна:/ – Който ми обра киткине, ако е някой ергенин,/ халал⁶⁵ да му са киткине;/ ако е някой вдувец,/ харам да му са киткине!* (Чокманово, Смолянско, вж. НПК / NPRK 1970: 303).

Като се имат предвид всички тези употреби, можем да се опитаме да тълкуваме и други текстове с *(x)arâm*, приведени в ДА без значение. При всички случаи е необходимо да се изхожда от конкретната прагматична функция, защото свързаните значения могат да варират от израз на съжаление за нещо извършено, което в последствие е довело до разочарование, оценява се като напразно, безполезно, през израз на недоволство, негодувание и възмущение, до негативно пожелание и проклятие. Така например с текста от народна песен *Арам да ти е чуванье,/ чуванье, синко, гледанье* (Яворница, Петричко) може да се изразява съжаление, т.е. Жалко/Напразно/Каква полза, синко, че съм те отчувала и отгледала, но може да е и проклятие, както се употребяват тези изрази по-често в народната реч, т.е. Проклети да са грижите ми, дето съм те отгледала. И една употреба в по-различен контекст, отново в текстове от народни песни: *Арам да ѝе кралство, що кралюваш,/ как мен Арапин ак не отепаш* (ЮЗ), *Арам да ет* в текст: *Провикна се църна Арапина:/ Хайде, Милош, що юнаство имаш,/ арам да ет, мен ак не отепаш!* (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 77), *Arâm da ѝе* в текст: – *Хайде, хайде, хайдук Дебел Новак,/ arâm da ѝе младостà на тебе,/ arâm da ѝе кралство, що кралюваш, / ако не мойш мене да погубиш!* (Врѣбница, Софийско). Контекстът тук е свързан с предизвикателство, говорещият пожелава на събеседника си това, което има – младост, юначество, кралство, да му бъдат напразни, безполезни, да не му донесат никаква полза, ако не се изправи срещу него и не го погуби. Съчетанието *Арам да е...* тук би могло да се разглежда и като функционален еквивалент на възклицание: Каква полза от твоето кралство, юначество, твоята младост! Не е изключено обаче те да са употребени и като проклятие: Проклето да е кралството, младостта, юначеството ти... В два от цитираните тук примери – *arâm da ѝе кралство, що кралюваш ...и що юнаство имаш,/ арам да ет...* диал. *arâm* може да се разглежда и тълкува самостоятелно като прилагателно със значение ‘незаслужено’. Без конкретно тълкуване са приведени и следните диалектни примери у М. Одран: *Харам да ти е хляба!* (вж. по-горе), *Харам си ми на душата...* (нар. пес.), *Що е дошло харам, харам ще и да иде ...*(погов.) (вж. по-горе), *Со харам оди и харам леб яде!* (нар. пес.), *Арам да ти е било млякото...*, *Арам да му е, цело прасе, що изеде* (последните три примера от Прилеп, СбНУ, XII, 242, цит. по Одран / Odran 1967: 149). В примера *Харам си ми на душата* думата трябва да се разглежда като наречие с вероятно значение ‘непозволено, недопустимо’, т.е. без да имам право на това, употребено като предикативна дума. Примерът *Со харам оди и харам леб яде!* би могъл да се тълкува: ‘Непозволено ходи и незаслужено хляб яде’, като в първото съчетание *со харам оди* думата е употребена най-вероятно като съществително със значение ‘забрана’, т.е. букв. ‘със забрана ходи’. Примерът *Арам да ти е било млякото...* най-вероятно е проклятие, като то би могло да се тълкува ‘Проклето ти е било млякото’, а в *Арам да му е, цело прасе, що изеде* съчет. *арам да му е* може да се тълкува като негативно пожелание ‘Да не види добро, да не му е простено’, т.е. не мога да му простя.

И така, от всички различни значения и употреби на *(x)arâm* става ясно, че това е една от онези турски заемки в българския език, които Б. Цонев определя като „неменливи думи и възклици“ в своята класификация на турцизмите и на които М. Стаменов отделя специално внимание в публикацията си за взаимодействието на лексикалните и граматичните системи на езиците от балканския езиков съюз с османския турски (вж. Стаменов / Stamenov 2020). Конкретно тази неизменяема заемка не се сочи у Стаменов при извадката, която дава с думи с начално *a-* и *x-* от Речника на турцизмите. В Речника думата *harâm* е представена като съществително със значение ‘забранено нещо’, като неизменяемо прилагателно със значение ‘незаслужен’ и в идиоматичен израз *Harâm da ти е* ‘Да не ти е простено’, но не е посочена употребата ѝ като наречие (вж. ДТВ 2002: 271). Стаменов съвсем правилно пояснява, че т.нар. у Цонев „неменливи думи и възклици“ са думи, „които е трудно по еднозначен начин да бъдат идентифицирани не само на семантична, но и на формално-граматична основа“. В тази група „влиза всичко, което не подлежи на каноните, които иначе са валидни за начина на употреба на думите в българския език според тяхното съдържание и форма“ (Стаменов / Stamenov 2020: 68 – 69). От приведените езиков материал тук става ясно, че неизменяемото *harâm* се

⁶⁵ За значението на *halâl* вж. бел. 62.

употребява като съществително (макар и по-рядко), като прилагателно с атрибутивна функция, като прилагателно с предикативна функция в съставно именно сказуемо, като наречие, функциониращо като обстоятелствено пояснение за начин със значение за субективност, но също и като предикативна дума, а така също и в състава на устойчиви изрази с идиоматична функция, представени чрез конструкции с да-форми и оптативно негативно значение. Не можем да не се съгласим със Стаменов, че подобни „неменливи думи“ навлизат в българския език по устен път в условия на непосредствен езиков контакт и билингвизъм, а също и мултилингвизъм на Балканите, при честа смяна на кода, когато се използват знанията на един език при говорене на друг (вж. Стаменов / Stamenov, l. op.: 69). Но да пристъпим към конкретно изясняване на произхода на *harâm*, което би могло да внесе допълнителна светлина относно употребата на думата в българския език.

В Речника на турцизмите в българския език *harâm* и вариантът *arâm*, характеризирани както по-горе е посочено, се извеждат от тур. *haram* ‘забранен от религията; незаконен’ (ДТВ 2002: 271). Днешното тур. *haram* ‘забранен, непозволен, недопустим; нечист, мръсен, придобит по нечестен начин’ е засвидетелствано от началото на XVII в. със значения ‘непристоен, неподобаващ, неприличен, непозволен, неразрешен, забранен от закона, нечист’, но също и ‘свет, свещен, почтен’, заето от араб. *ḥarām* ‘забранен, непозволен’, ‘свет, свещен’, но също и ‘проклет’ (Stachowski 1975: 91). Бълг. *(x)arâm*, функциониращо като неизменяемо прилагателно и поради това преосмислено и като наречие, трябва да се изведе именно от тур. прил. *haram* ‘забранен, непозволен, недопустим’, претърпяло и семантичен развой ‘забранен(о), непозволен(о), недопустим(о)’ > ‘недопустим(о), нереден/но, неоправдан(о)’ > ‘неоправдан(о), непростен(о), незаслужен(о)’ > ‘напразен/но, пуст/напусто, безполезен/но, безсмислен(о)’, от една страна, и ‘забранен, непозволен, недопустим’ > ‘лош, проклет’, от друга. Що се отнася до бълг. същ. *(x)arâm* ‘това, което е забранено от мохамеданската религия’, евент. и ‘забрана’, то би могло да е резултат от граматично преосмисляне на неизменяемото прилагателно в български, но би могло да се изведе и от тур. същ. *haram* ‘забрана, запрет, запрещение’ (с бележка „преносно“), употребявано обикновено в турски в сложни глаголни форми като: *haram etmek* ‘лишавам; забранявам, налагам забрана’, букв. ‘правя забрана’ и *haram olmak* ‘бивам лишен, забранява ми се’ (вж. АТБР / АТБР 2009) с турския спомагателен глагол *olmak* ‘съм, бивам’. С това обаче не се изчерпва функционирането на заемката в българския език. Употребата ѝ в да-конструкции с негативно желателно значение, вкл. проклетия трябва да се свърже с друга функционално еквивалентна употреба на изходната турска дума, а именно с израза *Haram olsun!*, букв. ‘Да бъде, нека бъде харам!’ (където *olsun* е императивна форма за 3 л. ед.ч.), тълкувано ‘Никаква полза да нямаш от това!’ (вж. АТБР / АТБР 2009). Тази турска конструкция е полукалькирана в българското *Харам да е!*, като се употребява в различни структурни варианти (*Харам да ти/му/ни/ви е* според адресата на негативното пожелание/клетвата) и с различни лексикално-текстови разширения (хляб, пари, млякото и др.), което конкретизира и самото смислово съдържание на израза според прагматичните му функции. Общото между всички варианти е негативната конотация на изразите. Сравни например срхр. *hârâmōsum!*, определено като междуметие и тълкувано ‘Проклет(и) да е (си, сте)! Да не е за негово (твое, ваше) добро!’, което е пряко заето паралелно с *hârâm*, определено като съществително от м.р. с първо значение ‘всичко онова, което е непозволено, забранено от мюсюлманската вяра’, илюстрирано с пример *Haram je ubiti, ukrasti, krivo se zakleti itd.*, второ значение ‘онова, което е грешно, недопустимо, несправедно’, илюстрирано с пример *Haram ni je da gine družina*, и с трето значение ‘prokleta (проклето)’ (без изрична граматична категоризация, която не личи от тълкуването) в примери: *Haram tebi moja hrana bila, Haram ti bilo materino mljeko* (когато майката кълне непослушно дете) (вж. Škaljić 1966: 312 – 313). Налага се сравнение и със заемката *halâl*, която се съотнася обикновено с *harâm* като неин антоним. Тя се употребява в български само в съчет. *halal da ti e* (вж. бел. 62) и точно се извежда в Речника на турцизмите от тур. *helâl olsun*, диал. *halal olsun* (ДТВ 2002: 169). Срв. и пряко заетото в сръбско-хърватски *hâlâlōsum!*, определено като междуметие и тълкувано ‘Нека му е халал! Да му е простено от мене!’ (вж. Škaljić 1966: 303)

Неизменяемата турска заемка в български започва да служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи. На българска почва от *(x)arâm* и гръцката аористна наставка *-ис-* е образуван глаголът *харамисвам* ‘подарявам нещо по необходимост, без голямо удоволствие’, илюстриран с примера: *Имаме еннò старò магàре – харамисвам ти го и прави какòто щещ!* (Странджа). Фонетичен и морфологичен вариант на *харамисвам* е диал. *ъръмисувъм* ‘разхищавам’ в пример:

Бръмисувъ съ лябът (Енина, Казанлъшко), претърпяло и допълнителен развой на значението (хлябът, който се яде незаслужено, неоправдано, се изразходва напразно, разхищава се).

От *харам* като първи компонент са образувани и сложните имена *харамохлѐбец* и *харамоя̀дец*, определени като остарели и тълкувани ‘който незаслужено яде хляба, готован’ (вж. БТР / BTR 1976: 1020). Като диалектни са определени *харамо̀ед* и *харамо̀едец* ‘готован’, регистрирани в творчеството на Иван Вазов, Кирил Христов и Захари Стоянов, както и образуваното по тях *харамоя̀дство* ‘готованство, грабителство’ (вж. ПРОДД / RRODD 1974: 541 – 542). *Харамоя̀дец* и *харамохлѐбец* са включени и в речника на Геров със значение ‘който не работи нищо, та му е харам хлябът, който яде’, синоним на които е и засвидетелстваното у него *харам-йеджия* (вж. Геров / Gerov 5, 1978: 486 – 487). Вариантът *харам-йеджия* трябва да се изведе от тур. *haram yeуici* (вж. ДТВ 2002: 271), а *харамо̀ед* и *харамо̀едец* / *харамоя̀дец* са полукалки на последното. По *харамо̀едец* / *харамоя̀дец* на българска почва е образувано и *харамохлѐбец*.

Производно от *арам* е и единично засвидетелстваното диал. *арамджия* м. ‘мързелив човек’ (Ресилово, Кюстендилско), за което допускаме, че е образувано на българска почва с помощта на продуктивната в български турска наставка *-джия*, като значението е повлияно от употреби като *харам хляб яде*, *харамо̀едец* и под. По-малко вероятно ни се струва то да е еднакво по произход с остар. *харамджия* ‘измамник’, приведено у Stachowski (1971), от тур. остар. диал. *haramci* (вж. ДТВ 2002: 271), макар че и тази възможност не би трябвало категорично да се изключва, като в този случай думата може да е претърпяла семантичен развой: ‘измамник’ > ‘човек, който не работи усърдно, а само хитрува и мамии’ > ‘мързелив човек’.

В заключение можем да обобщим, че арабско-турската заемка *харам* прониква в българския език в условия на непосредствен и интензивен българско-турски езиков контакт и билингвизъм – като самостоятелна дума, като компонент на сложна дума, която впоследствие се полукалкира и служи като основа за образуване на друга подобна сложна дума, и като съставна част на турски устойчив израз, който започва да се употребява полукалкиран. Заемката е усвоена в езика като неизменяема дума, която функционира граматично и семантично по нееднозначен начин, което създава трудности при нейното идентифициране – като съществително, като прилагателно или наречие с различна синтактична функция, като част от устойчива опативна конструкция, чието значение е идиоматично. По-широката употреба на думата в миналото е довела до това, че тя служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи в езика – глаголи и съществителни имена.

Цитирана литература / References

- Ангелов, Вакарелски 1939: Ангелов, Б., Хр. Вакарелски. *Трем на българската народна историческа епика от Момчил и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитър*. София. (Angelov, Vakarelski 1939: Angelov, B., Hr. Vakarelski. *Trem na balgarskata narodna istoricheska epika ot Momchil i Krali Marka do Karadzata i Hadzhi Dimitar*. Sofia.)
- АТБР 2009: *Академичен турско-български речник*. Под научната редакция на проф. д-р Иван Добрев. София: Рива. (ATBR 2009: *Akademichen tursko-balgarski rechnik*. Pod nauchnata redaktsiya na prof. d-r Ivan Dobrev. Sofia: Riva.)
- БТР 1976: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1976: Andreychin, L. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Геров 5, 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5. София: Български писател, фототипно издание. (Gerov 5, 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Ch. 5. Sofia: Balgarski pisatel, fototipno izdanie.)
- Горов 1962: Горов, Г. Странджанският говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 1. София: Издателство на БАН, с. 13 – 164. (Gorov 1962: Gorov, G. Strandzhanskiyat govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy*. Kn. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 13 – 164.)
- Дювернуа 2, 1889: Дювернуа, А. *Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности*. Т. 2. Москва. (Diuvernua 2, 1889: Diuvernua, A. *Slovar' bolgarskago iazyka po pamiatnikam narodnoi slovesnosti*. T. 2. Moskva.)
- Кънчев 1968: Кънчев, Ив. Говорът на с. Смолско, Пирдопско. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 4. София: Издателство на БАН, с. 5 – 159. (Kanchev 1968: Kanchev, Iv. Govorat na s. Smolsko, Pirdopsko. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy*. Kn. 4. Sofia: Izdatelstvo na

- BAN, pp. 5 – 159.)
- НПРК 1970: *Народни песни от родопския край*. София: Издателство на БАН. (NPRK 1970: *Narodni pesni ot rodopskiya kraj*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Одран 1967: Одран, М. Съдбата на един арабизъм в славянските езици. – В: *Български език*, 17, № 2, с. 148 – 150. (Odran 1967: Odran, M. Sadbata na edin arabizam v slavyanskite ezitsi. – In: *Balgarski ezik*, 17, № 2, pp. 148 – 150.)
- ПРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ст. Илчев (ред.). София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. St. Ilchev (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Ст. Романски (гл. ред.). Т. 3. София: БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. St. Romanski (gl. red.). T. 3. Sofia: BAN.)
- Сакъов 1967: Сакъов, Д. Принос към речника на кукушкия говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 3. София: Издателство на БАН, с. 317 – 341. (Sakaov 1967: Sakaov, D. Prinost kam rechnika na kukushkiya govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialii*. Кн. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 317 – 341.)
- Стаменов 2020: Стаменов, М. Характер и някои резултати от взаимодействието на лексикалните и граматичните системи на езиците от Балканския езиков съюз с османски турски. – В: *Български език*, 67, Приложение, с. 63 – 93. (Stamenov 2020: Stamenov, M. Karakter i nyakoi rezultati ot vzaimodeystviето na leksikalnite i gramatichnite sistemi na ezitsite ot Balkanskiya ezikov sayuz s osmanski turski. – In: *Balgarski ezik*, 67, Prilozhenie, pp. 63–93.)
- Стойчев 1965: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 2. София: Издателство на БАН, с. 119 – 314. (Stoychev 1965: Stoychev, T. Rodopski rechnik. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialii*. Кн. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 119 – 314.)
- Шапкарев, Близнаев 1967: Шапкарев, Ив., Л. Близнаев. Речник на самоковския градски говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 3. София: Издателство на БАН, с. 197 – 291. (Shapkarev, Bliznev 1967: Shapkarev, Iv., L. Bliznev. Rechnik na samokovskiya gradski govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialii*. Кн. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 197 – 291.)
- DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.
- Stachowski 1971: Stachowski, St. *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*. Kraków.
- Stachowski 1975: Stachowski, St. *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*. Teil I: A – I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Škaljić 1966: Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost“ izdavačko preduzeće.

ON THE USE, ORIGIN AND WAY OF PENETRATION OF AN ARABIC-TURKISH LOANWORD IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Hristina Deykova

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin” –
Bulgarian Academy of Sciences

hristina.deykova@gmail.com

Abstract: The article deals with the Arabic-Turkish loanword *xapam* which is an obsolete word in present-day Bulgarian and is found in the works of Bulgarian writers of the XIX and XX centuries and especially in Bulgarian dialects. Examples of its usage in the sources and its ambiguous interpretation from a grammatical and semantic point of view are discussed. The loanword is adopted as an invariable word, used as different parts-of-speech - noun, adjective and adverb, in different syntactic functions, as well as in an idiomatic expression; it also serves as a base to create new words. The clarification of its origin and the way of its introduction into the Bulgarian language sheds new light with regard to its use.

Keywords: *Bulgarian etymology, Bulgarian dialects, Bulgarian-Turkish language interaction*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria